

Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László:
Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken,
1348–1525, I–II. kötet (*Students from Hungary at the Universities of*
***Prague and Krakow, 1348–1525*)**

Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára és az MTA-ELTE Egyetem-történeti Kutatócsoport, 2016–2017, 152 l., 592 l. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken, 2)

Több mint két évtizede indult útjára *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* címmel a Szögi László nevével fémjelzett, immár huszonhárom kötetes peregrinációtörténeti sorozat és adattár. Az eredeti tervekbe is illeszkedő oldalhajtásként most jelent meg a középkori egyetemjárásra koncentráló második kötet a prágai és krakkói egyetem magyar peregrinusairól.

Mivel az egyetemjárás újkori sorozata az 1526-os évtől kezdődött, így célszerű volt a munkát 1525-től visszafelé folytatni. Ha a mohácsi csata dátumára felhúzott képzeletbeli fal tetejéről körbenézünk, akkor a zűrzavaros és ködös 16. századhoz képest e fal túloldalán egy sokkal tisztább tájképben reménykedhet a történész. E falon az 1525-ös év lenne az a kitárt kapu, amelyen keresztül egészen a prágai egyetem 1348-as alapító oklevelének dátumáig nyílik kilátásunk.

A könyv első kötete egy hatalmasra duzzadt, értékes bevezető, míg a második kötet tartalmazza az adattárat. Haraszi Szabó Péternek a nemzetközi szakirodalmat is összefoglaló bevezető tanulmánya megkerülhetetlen alapmű. Tömör, informatív és sok helyen mégis olvasmányos írás, amely talán nemcsak a peregrinációkutatás megszállott művelőit szólítja meg. A szerző áttekinti a prágai egyetem törté-

netét, felvázolja az egyetem belső szerkezetét a négy nemzettel, valamint a tanulók változó létszámát. Nagyon érthetően, példák bevonásával röviden elmagyarázza az egykori egyetem jogi és gazdasági működésének az alapjait is. A témától elvárható száraz és adatoktól unalmas leírás helyett a szerzőnek sikerült megőriznie a finom egyensúlyt a szakmai tömörség és az olvasmányos egyszerűség között. Mielőtt rátérne a magyar diákokra, áttekinti John Wycliffe és a huszitizmus hatásait is az egyetem működésére, inkább közéleti-politikai, mintsem teológiai-eszmetörténeti szempontból.

A forrásanyag nagymértékű töredékessége miatt (viszonylag rendszeres adatok csak 1420-ig állnak rendelkezésre) az adattár csupán 251 magyar vagy magyar kapcsolatokkal rendelkező diákot tudott csatarendbe állítani (miközben Szögi László a tényleges hallgatói létszámot 1200–1500 főre becsüli), azonban némely időszakokban mégis viszonylag pontos következtetéseket lehet levonni a hallgatók számának alakulásával, származási helyével, társadalmi állásával, fokozatszerzésével és általában életpályájával kapcsolatban. Például a fennmaradt adatok is alátámasztják azt a magyar peregrinációs sajátosságot, hogy – ellentétben a nyugaton hagyományosabb jogi

és teológiai képzéssel – a hallgatók leginkább az *artes* kart látogatták a középkorban (jelen esetben 2/3–1/3 arányban a jogi kar hátrányára). A tanulmány foglalkozik még a prágai egyetemen tanító magyarországi tanárok személyével, és ehhez kapcsolódóan vizsgálja a magyar tanulók szerepét is a huszitizmus magyarországi terjedésében. Haraszi Szabó összegzéséből kitűnik, hogy – még a fennmaradt hiányos adatok tükrében is – a prágai egyetem jelentős hatásával kell számolnunk minimum a Zsigmond-kor közepéig. A szerző a téma még részletesebb elemzését ígéri készülő doktori disszertációjában.

A prágai egyetem gyér adataival szemben Kelényi Borbálának egy hadseregnyi diák (szám szerint 4476 fő) adataival kellett megküzdenie Krakkóban. Míg a prágai egyetemmel kapcsolatban a statisztikai következtetéseket – jobb híján – józan becslésre kell alapozni, addig a krakkói egyetem diákjai körüli minden statisztikai kérdésfelvetés pontos választ eredményez. Ekkora anyagban minden célzás biztos találatot jelent, így nagyon jól meg-alapozott következtetéseket vonhatott le a szerző a magyarországi hallgatók számának alakulásával, származási helyével, társadalmi státuszával, fokozatszerzésével és életpályájával kapcsolatban.

Míg a prágai egyetem diákjait feltáró tanulmány – hiába a kevés adatunk – hiánypótló anyag, addig Kelényi Borbálának épp a krakkói anyagot érintő bőséges szakirodalom okozhatott fejtörést, és így a kutatástörténetet (nyilván terjedelmi okok miatt) a fontosabb művek jelölésével csak felvázolni tudta. A szerző vizsgálódásából kitűnik, hogy a magyar hallgatók egy jelentős része ugródeszkeként használta a krakkói egyetemet. A legnagyobb mozgás Bécs és Krakkó között tapasztal-

ható, amelyet az itáliai egyetemek követnek, de a láthatáron már viszonylag korán feltűnik Wittenberg is. Az életpályák ismertetése és összefoglalása is a várt eredményeket hozza, a krakkói egyetemi tanulmányokat a peregrinusok alapvetően a hivatali karrier egyik állomásának tekintették. Az egyházi életpályák természetesen sokkal inkább nyomon követhetők, mint az egyetem utáni világi (jegyzői, közjegyzői, kincstári vagy orvosi) karrierok, amelyek viszont jellemzően inkább jogi ismereteket követelő praktikus hivatalok. Úgy tűnik, a huszitizmus nem ütötte fel a fejét a magyar diákok között, azonban a reformáció későbbi neves képviselői közül jó néhányan megfordultak a krakkói egyetemen.

Kelényi Borbála korrigálja a szakirodalom adatait a magyar professzorok számával kapcsolatban, akik Krakkóban tanítottak 1487 és 1525 között: a korábbi huszonhat személy helyett csupán huszonegyel számolhatunk. Ugyanakkor az ő tanulmánya is megpróbált érdekesebb, olvasmányosabb részeket csempészni az adatbőség hasznos, ám annál fojtogatóbb ridegségébe. Így olvashatunk a *Bursa Hungarorum* történetéről és a körülötte kialakuló mindennapi feszültségekről, problémákról. Ezzel kapcsolatban különösen izgalmas az egyik erőszakosságáról hírhedt magyarországi professzor és ingatlanos-alvállalkozó, Váradi Mihály története. Olvasmányos részeket találhatunk a diákok mindennapi életével kapcsolatban, amelyek főleg az öltözékükkel, pénzügyi nehézségeikkel, verekedéseikkel, fegyveres konfliktusaikkal, valamint kocsmá- és nőügyeikkel foglalkoznak. Külön kiemelendő, hogy miként a magyar diákok középkori egyetemjárását feltáró sorozat első, bécsi részében, a mostani

könyvben is megtalálható mindkét tanulmány angolul.

Maga az adattár a második kötetben kapott helyet. Az előszó nagyon világosan összefoglalja és tisztázza az adatközlés módját. Minden hallgatóról ideális esetben a tíz adatot próbál jelezni az adattár: a nevet, az egyházi tisztséget, a küldő egyházmegyét, a születési helyet, a beiratkozás pontos idejét, a fakultást, az elnyert tudományos fokozatot, a korábban vagy később látogatott egyetemeket, információkat a későbbi életpályáról és végül minden olyan egyéb adatot, amely ezen kategóriák egyikébe sem illeszthető.

Már ebből a felsorolásból is látszik, hogy a szerzők hatalmas munkát vállaltak magukra. Tekintélyes szakirodalom és levéltári dokumentumok segítségével 4722, az egykori Magyar Királyság területéről származó, vagy ott élő személy prozopográfiai adatait állították össze, miközben a szerzők többször is felhívják a figyelmet arra, hogy idővel – a kutatás időigényes feltáró jellege miatt – biztos, hogy módosulni fognak még ezek az adatok. Ezt demonstrálandó, már az első és a második kötet kiadása között eltelt évben is változtak az adatok, amit a második kötet helyreigazítás fejezetében jeleztek is: ebben az évben tehát egy prágai diákot veszítettünk, de helyette egy krakkóiit nyertünk. Nem véletlen, hogy Szögi László és a szerkesztők egy folyamatosan módosítható online adatbázisban gondolkodnak.

A prágai és a krakkói egyetem tanulóinak a felsorolását két részre bontották a szerkesztők. Az első kategóriába azok kerültek, akik biztos, hogy a Magyar Királyság területéről érkeztek Prágába vagy Krakkóba, a második kategóriába azok, akik feltehetően magyarok vagy magyar

kapcsolatokkal rendelkező diákok voltak. Itt is nagy különbség figyelhető meg a bizonyosan, illetve a bizonytalanul megjelölhető származású prágai és krakkói diákok közötti arányokban. Míg a prágai diákoknál 168 a biztos és 83 a bizonytalan, addig a krakkói diákoknál ez az arány 4242 és 229, vagyis a teljes létszámnak alig több 5%-a bizonytalan provenienciájú. (Ahogy a helyreigazításból megtudjuk, itt is volt egy kis mozgás az elmúlt évben: a bizonytalan származású krakkói diákok közül sikerült tizennégyet átterelni a biztosan magyarországi diákok népes csoportjába.) Ugyanakkor a bécsi kötet 1526-os dátuma miatt a szerkesztők úgy döntöttek, hogy – egy külön fejezetben – hozzáteszik a listához az 1526-ban Krakkóban beiratkozott öt magyar diákot is.

Az első kötet végén jó minőségű illusztrációk találhatók, valamint két térkép, amelyek a prágai és a krakkói diákok származási helyét szemléltetik megyénkenti eloszlással. A második kötet végén található egy helynévmutató és a korabeli latin keresztnevek betűrendje szerint felvezetett névmutató is.

Ha mindenáron hibákat akarunk keresni, akkor talán a kétkötetes koncepció lenne az, ami szemet szúrhat. Ha nem szorultak volna az első kötet adatai módosításra, akkor akár a jövőbeli olvasók kedvét kereső kényelmi szempontokat is sejthetnénk e mögött, hiszen egy több mint 700 oldalas könyv már fizikailag is nehezebben mozgatható, így viszont az első kötet olyan lett, mintha a második kötetből most hiányzó bevezetés béta verziója lenne. Ez a „hiba” azonban az adattár anyagának képlékeny voltából adódik, valójában nem is a szerkesztők hibája, hanem az információhordozó médiumé, amely a nyomtatás pillanatában máris

elavulttá válhat. A képlékenység ugyanakkor csak a levont következtetésekre vonatkozik, mert az adatbázis anyaga – még úgy is, hogy nagy valószínűséggel változni fog – sokkal szilárdabb, biztos és alapvető forrás lesz ezentúl mindazok számára, akik szeretnének megtalálni valakit, vagy akár csak ellenőrizni egy ismert személy adatait a vizsgált időszakban. Szerkesztési és nyomtatási hibák alig-alig fedezhetők fel a szövegben, ami ilyen mennyiségnél különösen meglepő. Az egyetlen szembeötlő hiba is inkább a nyomtatás ördögének a műve, mint a szerkesztőké: a bibliográfiában feltüntetett

Zbytky register kralův římských a českých című könyv cseh karakterei kifogtak a nyomdán.

Összefoglalva: egy olyan megkerülhetetlen alpművet vehetünk a kezünkbe, amelynek a fentebb jelzett gyengéi semmivé törpülnek a kötet érdemei és főként kézzelfogható hasznossága mellett. A szerzők hatalmas anyagot mozgattak meg, s mindent prozopográfiai mélységű nyomozással egészítették ki. Az összegyűjtött diákok immár nem üresen csengő nevek, hanem – még ha csak csontvázként is, de – megidézhetőek, s végre halovány emberi alakjukban kezdenek felderengeni.

Molnár Dávid

Balázs Mihály: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*

Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016, 340 l. (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 8)

Az utóbbi években a régi magyar irodalom és eszmetörténet kutatása egyre koncentráltabban irányul az erdélyi antitrinitárius felekezet történetének és kéziratban maradt irodalmi hagyatékának feltárására. A munka folyamatosságát jelzi, hogy az érdeklődők szinte félévente vehetnek kezükbe újabb monográfiát, forráskiadást vagy tematikus folyóiratszámot. A felekezet 16. századi dogmatikai fejlődése mellett ugyanis egyre nagyobb hangsúlyt kapnak az irodalmi és filozófiai munkákban gazdag életművek (például Enyedi György gondolatvilágának és szövegeinek feldolgozása), illetve a 16–17. századi gyülekezeti élethez fűződő irodalom vizsgálata. (Az előbbihez: ENYEDI György, *Prédikációi 1–2*, kiad., előszó, jegyz., LOVAS

Borbála [Budapest: MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2016–2017]; SIMON József, *Explicationes explicationum. Filozófia, irodalom és egzegetika Enyedi György életművében* [Budapest: Typotex, 2016]; *Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásából*, szerk. K. Kaposi Krisztina és Lovas Borbála [Budapest: MTA-ELTE HECE, 2016]; az utóbbihoz: „»Te Deum Laudamus...«. Teológia, liturgia és vallási élet Erdélyben a 18. század végéig”, *Keresztény Magvető* 123 [2017], 2–3. sz.) Az irodalmi és kegyességi szövegek felé való nyitással párhuzamosan a kutatások időbeli határa is kitolódott, így nagy erővel kezdődött meg a 17. századi jelenségek forráskiadásokkal

megalapozott feltárása (lásd MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...” *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 7 [Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015]), az újabb munkák pedig az egyház 18. századi történetéből is mutatnak be fejezeteket.

Balázs Mihály *Hitújítás és egyházalapítás között* című tanulmánykötete kiemelt helyet foglal el az előszámlált kutatásokban, mivel átfogóan érvényesíti az újabb vizsgálati szempontokat és irányokat. A szerző a korábbi könyveihez hasonlóan érzékletesen tud rávilágítani a teológia, az irodalom és az egyházpolitika összefüggéseire, illetve az unitárius megfontolások mögött felsejlő európai eszmetörténeti jelenségekre, vizsgálatait pedig egészen a 17. század végéig kiterjeszti. Ennek fontosságára utal a cím kettőssége. Tudvalévő ugyanis, hogy az unitárius gondolatrendszert a dogmatikai ellentmondásokkal való folyamatos szembenézés nyomán alapvetően a hitújítás határozta meg, és rendhagyó módon a felekezetképződés folyamata a 17. század derekáig elhúzódott. A kötetben összeválogatott 19 tanulmány tehát a konfesszionalizáció kérdése felől közelít az unitárius kegyességi, teológiai és fikciós irodalomhoz.

A könyv a szűkebb szakma mellett a lelkészek, teológiát hallgatók és az egyháztörténet iránt érdeklődők figyelmére is számít. Ennélfogva a tanulmányok nem pusztán az újabb levéltári adatok felhalmozását kínálják, hanem azokat kontextusba helyezve átfogó történeti és kutatástörténeti perspektívát nyújtanak. Az

írások pedagógiai célzatossága több ponton érvényesül: 1) A tárgyalt jelenségek mindig kibontakozásuk sajátos kelet-közép-európai kontextusában jelennek meg. 2) Az unitárius elképzelések bemutatása minden esetben az európai fejlemények tükrében történik, ezáltal a tágabb eszmetörténeti folyamatok is előtérbe kerülnek. 3) A szerző a kutatástörténeti áttekintésekkel és szöveggözpontú elemzésekkel nagy hangsúlyt helyez a szakirodalomban berögzült mítoszok lebontására. 4) A tanulmányok időrendben követik egymást, ám a tágabb eszmetörténeti jelenségeket tárgyaló munkák megelőzik a specifikusabb területre koncentrááló írásokat.

Az alkalmazás dilemmái című nyitó tanulmány a legújabb kutatások mentén mutatja be a német konfesszionalizációs modellt és a körülötte kibontakozó vitákat, amelyek eredményeit szembesíti az erdélyi eseményekkel. A szerző szerint a német modell nehezen alkalmazható az erdélyi folyamatokra, mivel azok fontos sajátossága a felekezetek lassú megszilárdulása, amelyet jól szemléltet, hogy a reformáció alatt a gyulafehérvári püspökség helyén nem konfesszionális, hanem területi és rendi alapokon jött létre a szebeni és a kolozsvári püspökség. A tanulmány emellett erősen programadó, amennyiben a német megközelítés egyes elemeit mégis átvehetőnek tartja. Eszerint nagy figyelmet kell fordítanunk a bölcséleti irányok felekezeti recepciójára, illetve a dogmatikai egységesítés és a felekezeti irodalom viszonyára. Ebből a szempontból különös jelentőséggel bír a radikális reformáció irodalma, amely a bevett dogmatikai tételek felmondásán túllépve egyéni elemekkel gazdagítja a teológiai és irodalmi munkákat. A felekezeten belüli pluralizmus jelensége az unitárius kutatásokban

is meghatározó, egyházukat ugyanis a 17. század közepéig a sociniánus és a nonadorantista irányzat együttéléseként kell elképzelnünk. A kötet további tanulmányaiban tehát szorosán összekapcsolódik a felekezetiesedés és az irodalmi kultúra összefüggéseinek vizsgálata.

Az erdélyi protestáns állam kialakulására koncentrálnak a következő egység. A *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról* című munka hosszan érvel mellett, hogy a fejedelem valláspolitikáját a politikai racionalitás és a reformációhoz való megfontolt közeledés jellemezte. Az elismert felekezetek összessége feletti patronátus éppúgy fémjelzte a katolikus és a protestáns uralkodói korszakát. A protestáns intézményrendszer kialakítása pedig csak a Habsburgokkal való megegyezés kudarca után kapott lendületet. Fontos, hogy János Zsigmond csak az uralkodása végén, 1569-től lett egyértelműen unitáriussá, emellett azonban egy minden protestáns felekezetnek teret adó politikát folytatott. Az unitáriusok kapcsolódnak a folytonosság és a változtatás kettősségére épülő békés valláspolitikához, amennyiben saját tanaikra az egyetemes protestantizmus betetőzésekként tekintenek.

Az *új ország és a katolikusok* című tanulmányból viszont a katolikusok helyzetéről kapunk képet a protestánssá váló Erdélyben. Ennek józan értékeléséhez számolnunk kell azzal, hogy a négy bevett vallást elismerő, az európai vallásszabadság előhírnökeiként értelmezett 1568 és 1571 közötti törvények a katolikusokra kifejezetten megtérítendő bálványimádóként tekintettek, a négy kialakult felekezetről pedig csak 1595-től kezdve beszélhetünk. A képet az erdélyi rendeknek a tanulmány függelékében is közölt 1588-as medgyesi országgyűlésen benyújtott

folyamodványa pontosítja. A jezsuiták kiűzését előkészítő szöveg a történeti érvelésre építő közjogi gondolkodás fontos dokumentuma, amelyben a rendek nem csupán adómegtagadással fenyegetik az uralkodót, de a rendi beleegyezés nélkül hozott törvényeket is érvénytelennek tekintik. A jezsuiták ügyében pedig a katolikusokat javaiktól és intézményeiktől megfosztó 1566-os cikkelyekre hivatkoznak. Összességében, a lelkiismereti szabadság elismerésével a katolikusokat nem sújtották ellehetetlenítő korlátozások, ám az államéletből teljesen kiszorították őket. Ezek után a *Heltai Gáspár zsoldárfordításáról* című tanulmány már a felekezeti elkülönülés korai szakaszának irodalmi lecsapódását érzékelteti. Bemutatja, hogy az 1560-as munka miként támaszkodik Luther zsoldárokhöz írt paratextusaira, hogyan applikálja Heltai a zsoldárokat az erdélyi protestáns világra, és miként húzza meg a dogmatikai határokat az erkölcsfilozófiai problémák mentén.

Az unitárius világhoz vezet közelebb a *Kálvin és Servet* című munka, amely a szépirodalmi és publicisztikai írásokból is táplálkozó hazai szakirodalom berögződéseit szembeesíti a Servet-kutatás új fejleményeivel. A részletes életrajz mellett képet kapunk Servet újplatonista, spiritualista és erazmiánus forrásokból táplálkozó gondolatvilágáról, amely alapvetően befolyásolta az erdélyi unitáriusokat, hiszen nem csupán másolták, de részleteket is közöltek *Christianismi restitutio* című művéből. Míg a Kálvin közreműködésével máglyára küldött Servet halála azt jelezi, hogy 1553-ra a megszilárdult európai felekezeti viszonyok között egy időre lezárult a dogmatikai útkeresés, más a helyzet Kelet-Európában, ahol az olasz szentháromságtagadó Giorgio Biandrata felekezeti ellentéteket

megszüntetni akaró erazmiánus eszméi döntő szerepet játszottak a lengyel és az erdélyi antitrinitarizmus kialakulásában. *Az antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. században* című tanulmány központi helyet foglal el a kötetben. Egy impozáns kutatás-, intézmény- és folyóirat-történeti áttekintés után Balázs a kelet-európai reformáció sajátosságaiként állítja egymás mellé a lengyel és az erdélyi szentháromság-tagadó fejleményeket. Lengyelországban az anabaptista tendenciák formálódása és Lelio Sozzini krisztológiájának elterjedése nyomán a sociniánus irányzat kapott vezető szerepet. Erdélyben azonban a háromságtani dogmakritika került középpontba. A Servet, Lelio és Fausto Sozzini összehangolására törekvő krisztológia mellett kiiktatásra kerültek az anabaptista elképzelések, végül a Krisztus segítségül hívását és tiszteletét is tagadó nonadorantizmus került pozícióba.

Az erdélyi fejleményeket a szerző szoros vallás- és egyházpolitikai kontextusban szemlélteti, illetve nagy hangsúlyt fordít a lengyelek és az erdélyiek ritkán adatolható érintkezéseire. Fontos, hogy míg Lengyelországban a 16. század végére Fausto Sozzini elképzelései kizárólagossá váltak, Erdélyben a nonadorantizmus mellett további áramlatok képviselői (sociniánusok, szombatosok, szabadgondolkodók) is teret kaptak. A tanulmányt a hazai és az európai kutatásokat is átfogó bibliográfia zárja a 16. századi antitrinitarizmusról.

A következő két írás (*Marcin Czechowic kísérlete az erdélyi antitrinitáriusok megnyerésére* és *A kolozsvári Heltai nyomda és a krakkói Aleksy Rodecki*) levéltári források alapján hoz új adatokat a lengyel testvérek és az erdélyiek kapcsolatairól. Mind Marcin Czechowic kereszteléről

szóló munkájának kifejezetten az erdélyieket megcélzó szövegvariánsa, mind a Heltai nyomda görög betűkészletét a rakówiaktól visszakerő meghatalmazólevél közlésre kerül. Ezt követi az *Erasmus és az erdélyi unitáriusok* irodalmi és eszmei érintkezését tárgyilagosan bemutató tanulmány, amely az újabb nemzetközi eredmények alapján elismeri, hogy az unitáriusok öncélúan idéznek Erasmus bibliafilológiai munkáiból a Szentháromság dogmakritikája kapcsán. Hangsúlyosnak tarthatjuk azonban a 17. századi kéziratok azon tanulságát, hogy az 1520 és 1560 között megjelent Erasmus-munkák gyorsan eljutottak Erdélybe, így az unitáriusok az eredeti példányokat használták és nem kompendiumokból dolgoztak. Erasmus munkáinak színes palettája jelenik meg az unitárius olvasók polcain, amelyek nem csupán a dogmatikára, de a keresztény egységről alkotott gondolataikra, a kollégiumi élet szabályozására, a morálfilozófiai elképzeléseikre és a fikciós irodalmi munkáikra is hatással voltak.

A Közel az iszlámhoz? Újabb kutatások a kora újkori unitarizmus és a muszlim hit viszonyáról című tanulmány cáfolja az unitarizmust és az iszlámot (esetenként a hazai szakirodalomban is) összeboronáló elképzeléseket és mértéktartóan mutatja be Kolozsvár felekezeti és eszmei sokszínűségét. A vallási szabadgondolkodóknak menedéket adó város toleranciája ugyanis már nem terjedt odáig, hogy az 1572-ben odalátogató, később muszlim hitre térő Adam Neuser tartósan megtelepedhessen. Balázs a nemzetközi eredmények alapján bemutatja a politikai kalandor konstantinápolyi éveit, vallási szinkretizmusát pedig összeveti Jacobus Palaeologus megfontolásaival. Ennek fényében rámutat,

hogy az erdélyi unitáriusok nem vádolhatók törökösséggel, de nem is ünnepelhetők a multikulturalizmus előfutáráiként. A törökkel való kapcsolatukat kizárólag a politikai gyakorlatiasság jellemezte.

A tanulmányok egy további sorozata az irodalmi fikció és a dogmatika viszonyát mutatják be az 1572–1575 között Erdélyben tartózkodó Jacobus Palaeologus munkáin keresztül. A *Jacobus Palaeologus és Lorenzo Valla* című írás rávilágít, hogy a fiktív égi hitvitát megjelenítő *Disputatio scholastica* poétikai és retorikai eljárásaiban a 15. századi humanizmus, illetve az itáliai reneszánsz eszmei és politikai hagyatéka is szerepet kap. A fikció használatának teoretikus megalapozásában pedig Lorenzo Valla *De voluntate* és *De falso et veroque bono* című munkáit követi. A *Thomas Morus és Jacobus Palaeologus* című tanulmány a *Cathecesis christiana* és az *Utópia* religio naturalisra vonatkozó megfontolásait veti össze, majd az *Utópia* 16. századi európai recepciójával érzékelteti, hogy Európában a konfesszionalizáció lezajlásával miképpen vesztette aktualitását a vallás filozofikus megalapozása és az irodalmi fikció iránti igény. A dogmatikai megszilárdulás lassú folyamatának köszönhetően azonban a felekezeti horizonton túltekintő tájékozódás unitárius sajátosság maradt. Ezt szemlélteti a kötet befejező írása is (*Thomas Morus és a magyarok*), amelyben az *Utópia* magyar recepciójának sokszínűségét Palaeologus mellett a volt jezsuita, Szuhányi Ferenc 18. századi fejedelemtükre képviseli a *religio naturalis* teljes elutasításával. Balázs az utópiák 17. századi magyar olvasottságáról a *Bacon Új Atlantiszának* magyar fordítása ürügyén is képet ad, s a nemzetközi kutatások alapján árnyalja Bacon valláshoz való viszonyát.

A 17. századi eseményeket felölelő sorozatot a *Toroczkai Máté pályája* című tanulmány nyitja. „Kultúrtörténeti biográfiaként” a püspök életeseményeit olvasmányélményeiből és munkáiból bontja ki, így nem csupán Toroczkai műveltségéről, a 16. századi unitárius kultúráról és a dogmatikai küzdelmekről kapunk objektív képet, de az Erdélyben zajló politikai eseményekről, a jezsuiták 1606-os kiűzéséről is. Fontos, hogy Toroczkai úgy volt képes tovább szilárdítani az unitárius egyház szervezettségét, hogy azt az 1630-as évekig, a református egyházzal vívott harcok mellett is a különféle áramlatok együttélése jellemezte.

A *Radikális heterodoxia és történetírás Erdélyben a 16–17. században* című munka a lengyelek és az erdélyiek egyházukat illető történelemszemléletét vizsgálja. Itt ismét Palaeologus megfontolásai kapnak szerepet, amelynek elemei Somogyi Ambrosius történeti munkájának előszavában is tetten érhetők. Az *újabb szövegek és adatok* iff. Varsolczi János tevékenységéhez a Toroczkairól szóló írás folytatása, amennyiben az 1630-tól a kolozsvári kollégium tanáraként és kolozsi főlelkészként tevékenykedő Varsolczi margináliáin, illetve Bethlen Gáborhoz szóló epigrammáján keresztül bontja ki az unitáriusok és a reformátusok 17. század eleji küzdelmeit. Ehhez kapcsolódóan adja közre és elemzi a református Rettégi János *Az ariánusok ellen való kiszületét* (1608) és annak unitárius cáfolatát, amely jelzi, hogy az unitáriusok elleni célzott fellépésre már Báthory Gábor idején előkészületek történtek. A *Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről* című írás a kutatás periferiájára szorult imádságirodalom kapcsán rajzolja fel a 16–18. század eleji unitárius fejleményeket. A Johann

Habermann *Gebetbüchleinjén* alapuló Heltai-művet Pázmány Péter és Szenci Molnár Albert imádságoskönyvével veti össze. A szöveg felekezeten túlmutató utóéletét normateremtő szerepének köszönhetette, imái ugyanis mintaként szolgáltak a közönséges hívek felé forduló, egyéni kegyességgyakorlást biztosító imádságoskönyvek számára. Balázs ezután 17. századi kéziratok alapján mutat rá az unitárius imádságirodalom szabályozatlanságában rejlő sokszínűségére, ahol a különféle unitárius szövegek mellett Szenci Molnár imái is megfértek. Izgalmas, hogy a felekezet határai ekkor már letisztultak, ám a kegyességi irodalom szabályozása kivételesen későn, csak 1746–1760 között ment végbe Agh István első unitárius agendájának összeállításakor.

Az irodalmi szövegek mellett a 17. század belső dogmatikai küzdelmei kerülnek középpontba az *Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben* című tanulmányban, amely cáfolni kívánja azt a nemzetközi és hazai szakirodalomban kialakított képet, miszerint az 1630-as években Erdélybe érkező Johann Heinrich Alsted egy protestáns dogmatikai minimum meghatározásakor a millenarizmus eszméjének közvetítésével kívánt az unitáriusok felé nyitni. Balázs

ennek kapcsán rendszerezi a millenniummal foglalkozó unitárius elképzeléseket.

A számba vett, alapvetően nonadorantista és szombatos szövegek szemléltetik, hogy az azonos táboron belül is sokszínű értelmezések születtek, míg a sociniánus hagyomány egyértelműen elutasította a millenarizmus eszméjét. Az elképzelések ütköztetése nyomán képet kapunk a sociniánus dogmatika 17. századi erdélyi térnyeréséről, majd az unitárius konfesszióképződés 1638-as dési komplanációval bekövetkezett lezárulásáról. Mivel azonban a bemutatott nonadorantista szövegek a komplanáció utáni évtizedben is tovább éltek, így az unitáriusok esetében a felekezetté szerveződés ellenére még mindig sokszínű dogmatikai kultúrával számolhatunk.

Balázs Mihály könyve hiánypótló. Nem csupán az adatgazdag, az unitárius jelenségeket a nemzetközi kontextusba helyező tanulmányok miatt, hanem mert markánsan jeleníti meg az elhúzódó konfesszionalizáció kínálta előnyöket, amelyek nyomán az unitáriusok nyitottak maradtak a felekezeten túli tájékozódásra. Ennek köszönhetően egy dogmatikailag, irodalmi, teológiai és művelődéstörténeti hagyományaiiban még a 17. században is sokszínű egyház képe tárul az olvasók elé.

Túri Tamás

Kasseli Biblia (1704/1804)

A hasonmás kiadás felelős szerkesztője Ötvös László, felelős kiadója Kovács Béla Lóránt, kísérő tanulmányok: Kustár Zoltán, Ötvös László, Debrecen, 2017. (Nemzetközi Theológiai Könyv, 88)

Károlyi (Károli) Gáspár Vizsolyi Bibliája (1590), az első teljes, magyar nyelvű bibliafordításunk; nemcsak egyházi, hanem nemzeti kincs is. Mérföldkő a magyar anyanyelvű keresztyének számára mint hitü(n)k zsinórmértéke, de vitathatatlanul kiemelkedő jelentőségű a nemzeti nyelv és irodalmi stílus fejlődése szempontjából is. E fordítás mégsem pusztán irodalmi vagy egyházi emlék, hanem a magyar protestáns egyházak által ma is használatban lévő, eleven szentírási szöveg. Mindehhez nagyban hozzájárult, hogy a Károlyi-biblia kisebb-nagyobb revíziók mentén számos kiadást megért. Szenci Molnár Albert – aki már az első kiadásnál segédkezett a kézirat nyomdába szállításában – több alkalommal is átnézte, javította a szöveget és rendezte sajtó alá Károlyi Gáspár fordítását, így az ő nevéhez fűződnek az első revíziók: a Hanauai Biblia (1608) és az Oppenheimeri Biblia (1612). Az ő nyomdokain járva aztán egymást követték az újabb kiadások, ezek sorában található az 1704-ben nyomtatott, majd 1804-ben újra kiadott ún. Kasseli Bibliát, amely 2017-ben, a reformáció kezdetének 500. és a Debreceni Alkotmányozó Zsinat 450. évfordulóján hasonmás formában jelent meg.

A faksimile kiadás felelős szerkesztője Ötvös László nyugalmazott református lelkész, egyháztörténész, bibliagyűjtő, akinek neve több történelmi jelentőségű magyar bibliahasonmás kiadásával összefonódik. A Glaube in der 2. Welt Intézet *Nemzetközi Theológiai Könyv* című sorozata-

tában ő jelentette meg újra a Hanauai Bibliát (1608; 1998), Komáromi Csipkés György bibliáját (1685–1718; 2000), az Oppenheimeri Bibliát (1612; 2002), Méliusz Juhász Péter fordítását Jób könyvéből (1656; 2008), valamint Sámuel és a Királyok könyvéből (1565; 2010), a könyvsorozat 88. köteteként pedig legutóbb a Kasseli Bibliát. A hasonmás kiadásból 500 példány készült, lapjai jól olvashatók, kötése igényes.

Az impresszumban kasselinek nevezett Károlyi-fordítás valójában (a lutheránus) Nürnbergben látott napvilágot 1704-ben. Egy évszázaddal később, 1804-ben ismét sajtó alá került Pozsonyban (és Pesten). Ekkor – az 1704-es mintához hasonlóan – családi használatra alkalmas, valamint a gyengébben látók számára is jól olvasható méretben, negyedret (4e) formátumban jelent meg újra: *Szent Biblia, az-az: Istennek Ó, és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordítottatott Károlyi Gáspár által. És mostan nyóltzadszor e' nagyobb formában vitet-tetvén a' Frantziai nótákra rendelt 'Sóltár Könyvvel egygyütt ki-botsáttatott a' Kasseli 1704-dik esztendőben nyomtatott példa szerént.*

Füskúti Landerer Mihály nyomdász és könyvkereskedő egykori, 1804. böjt második havának (március) első napján kelt kiadói előszava szerint tartalmi pontosítások, versközi citációk és helyesírási újítások terén jelent előrelépést a – kiadó akkori ismerete szerinti – nyolcadik kiadás. A Kasseli Biblia oszlopos címlapját az 1804-es pozsonyi nyomtatás is megőrizte, ez-

zel újra felidézve a 17–18. század régi címlapformáit. A metszet legfelső részén héber betűkkel olvasható Isten háromszögbe foglalt ószövetségi neve, megjegyzendő azonban, hogy – szemben az 1704-es és más korábbi kiadások hasonló címlapjával – helytelenül. A faksimile kiadás a cím piros betűszínét nem adja vissza.

A pozsonyi és a kasseli (nürnbergi) *Elő-beszéd* után, a bibliai könyvek „rendje” következik, megadva, hogy az egyes könyvek összesen hány fejezetet tartalmaznak, és melyik oldalszámmal indulnak. A *Teremtésről való könyv* illusztrált lapjával következik a Károlyi-féle bibliafordítás újból átnézett és javított szövege. Mózes első könyvének címe felett a teremtés történetéről látunk ábrázolást, az Újszövetség kezdetén pedig a győzedelmes Krisztus alakja látható a négy evangélistával és attribútumaikkal. A hasonló kiadásban a metszetek már kissé kopottak, egyes részletek nehezen azonosíthatók.

A protestáns kánon kérdésének alakulásáról is képet ad a Kasseli Biblia. Az ún. ószövetségi Apokrifusokat Károlyi Gáspár a Szentírás részeként a legnagyobb természetességgel lefordítja, és a bibliai könyvek sorában a görög–latin hagyomány szerinti helyükön hozza. Az 1704/1804-es magyar biblia kiadások viszont – Szenci Molnár Albert eljárását követve (lásd pl. Hanauai Biblia, 1608) – már függetlenként hátrahelyezve, a protokanonikus ószövetségi könyvek után közlik ezeket az iratokat, jelezve, hogy olvasásra hasznos, de nem szentírási tekintélyű könyvekről van szó. Míg a héber kánon szerinti utolsó ószövetségi könyv végén „Az Ó Testamentom’ könyveinek Vége” záradék olvasható, addig a deuterokanonikus rész végén „Az Apokrifus Könyvek vége” záradék, vala-

mint egy külön tartalomjegyzék szerepel, világossá téve, hogy ezek a könyvek nem szerves részei az Ószövetségnek. „Az Ó Testamentom mellé vettett könyvek”, nevezetesen a „Tóbiás’ Könyve”, „Manasses Imádsága”, „Júdit’ Könyve”, „Báruk’ Könyve”, „Jeremiás’ Levele”; „Dániel prófétához adatott tóldalék(ok)”, „Esdrás apokrifus könyve(i)”, „Ester’ Könyvéhez adatott tóldalék”, „Makabéusok’ könyve(i)”, „Böltesség’ Könyve”, „Jésus Sirák’ Könyve” a későbbiekben aztán teljesen elmaradnak a protestáns biblia kiadásokból. Itt jegyezzük meg, hogy a Váradai Biblia (1661), Misztótfalusi Kis Miklós Aranyas Bibliája (1685), és Komáromi Csipkés György bibliafordítása (1685) már korábban is elhagyták ezeket az iratokat.

Az Újszövetség könyvei után önálló címlappal – hasonlóan pl. a Hanauai és Oppenheimeri Bibliákhoz – megtaláljuk a 150 zsolnárt Szenci Molnár Albert költői fordításában, a zsolnárok fölé írt rövid summával, valamint genfi dallammal. Clemens Marot és Théodore de Bèze francia zsolnárkölteményeit Szenci Molnár 1606-ban ültette át magyarra, a rendkívül népszerűvé vált zsolnárfordítás protestáns körökben, különösen a kálvini irányzatban a mai napig használatban van, amihez nyilvánvalóan azok a biblia kiadások is nagyban hozzájárultak, melyek a Psalteriummal egybekötve jelentek meg. A zsolnárokon túl szerepel néhány további istentiszteleti ének, például a Tízparancsolat, úvacsoara előtti és utáni énekek, valamint a Magnificat. Ezek zömmel zsolnárdallamokra énekelhetők, illetve Simeon éneke saját nótával rendelkezik. Praktikus szempontokat is szem előtt tart az a lista, mely alkalmak szerint csoportosítva ajánl éneklésre különböző zsolnárokat a „kegyes olvasó”-nak.

Kustár Zoltán, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem rektora és Őszövetségi Tanszékének tanszékvezető professzora *A Szentírás és a nemzeti Biblia ügye a kezdetektől Károlyi Gáspárig* címmel írt teológiatörténeti tanulmányt a faksimile kiadásba. A tanulmány történeti íve a keresztyén kánon, vagyis „az Istennek Ő, és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás” kialakulásától indul, mely aztán a keresztyén élet és egyház normájává lett. Míg a középkori egyházban a bibliaolvasás csak kevesek privilégiuma lehetett, a humanizmus talaján kinövő reformáció mozgalma, valamint a technikai feltételeket biztosító európai könyvnyomtatás együtt lehetővé tette, hogy Európa-szerte elterjedjenek a nemzeti bibliafordítások, köztük a részleges magyar bibliák is. A teljes magyar nyelvű Szentírás megjelenését megelőző évtizedekből a humanista Újszövetség-fordítókön túl (Komjáti, Pesti Mizsér, Sylvester) a szerző joggal emeli ki Heltai Gáspár szerepét, aki a részleges bibliafordítók közül legtovább jutott, valamint Méliusz Juhász Péter hozzájárulását, aki nemcsak egyes bibliai könyvek lefordításával, hanem a Debreceni Alkotmányozó Zsinaton (1567) lefektetett hitelvekkel is sokat lendített a teljes magyar bibliafordítás ügyén. A Debreceni Zsinat dokumentumai, valamint az ekkor elfogadott Második Helvét Hitvallás elvetik a szentírási rangra emelt emberi hagyományok tekintélyét, és hitet tesznek a reformátori *sola Scriptura* elv mellett. Kustár tanulmánya az 1590-es Vizsolyi Bibliát csak röviden említi a fordítóra való hálás emlékezéssel, Károlyi Gáspár műve, s annak „kasseli” kiadása már a következő tanulmány témája.

A Kasseli Biblia történetének rövid összefoglalóját a szerkesztő, Ötvös László

jegyzi, a tanulmány magyar, német és angol nyelven is olvasható. A kiadás(ok) pontos körülményeiről csak keveset tudhatunk meg, inkább az a társadalmi helyzet és teológiai kontextus áll az írás fókuszában, ami az első és a második „Kasseli Biblia” publikálói a kiadásra ösztönözte. Fűskúti Landerer Mihállyal kapcsolatban azt emeli ki elismerően a szerző, hogy 1804-es bibliakiadásával egyszerre tartotta szem előtt a reformátori tanítást és a hívek igényeit.

Ötvös László felelős szerkesztői és szöveggondozói munkája mellett felelős kiadóként működött közre a debreceni Méliusz Juhász Péter Könyvtár igazgatója, Kovács Béla Lóránt. Név szerinti felsorolás nélkül említjük meg csupán a kiadvány közreadásában kisebb-nagyobb részt vállalók munkáját, valamint a támogatók népes táborának anyagi hozzájárulását, akik nélkül nem ért volna célta az a szép kezdeményezés, hogy a reformáció jubileumi évében ismét nyomdába kerüljön Károlyi Gáspár nagy hatású fordításának egy jeles kiadása.

A korabeli könyvnyomtatás, olvasói igények és ortográfia mellett a reformátori örökség igen fontos elemeit is híven viszatükrözi ez a bibliakiadás. Emlékeztet a *sola Scriptura* és *tota Scriptura* elvekre, az anyanyelvű egyéni-családi bibliaolvasás és közösségi igehallgatás fontosságára, a zoltáréneklés szépségére és szükségességére otthoni és gyülekezeti környezetben. A Kasseli Biblia hasonmás kiadása értékes és hasznos forrásszöveget jelenthet irodalmár, történész, könyvtáros és teológus szakembereknek, egyúttal pedig méltó és kézzel fogható módon járult hozzá a világ protestánsainak és a magyar reformátuságnak 2017-es jubileumi ünnepléséhez.

Németh Áron

Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th-century Hungary. A Collection of Documents and Sources

Edited by Réka Lengyel, Gábor Tüskés, preface and commentary by Réka Lengyel, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2017, 247 l.

A felvilágosodás azáltal is kiemelkedik Európa kultúr- és esztétörténeti korszakai közül, hogy utókora(i) számára identitásképző viszonyulási pontként szolgál. Ennek oka – amellet, hogy közéletünk és közgondolkodásunk a felvilágosodásnak köszönheti máig használatban lévő, önmagában véve is csatatérként működő szókinccse és fogalomtára jelentős részét – alighanem az, hogy az értelmet és a tudást társadalmi célok szolgálatára fordító programja *ab ovo* állásfoglalásra csábít az efféle instrumentalizálás értékével és mibenlétével, lehetőségeivel és korlátjaival kapcsolatban. Az agyondemokratizált tudás és a *fake news* korában a felvilágosodás nem feltétlenül áll nyeresre a világban, még kevésbé Magyarországon.

Ha másért nem, önmagában emiatt is méltánylandó vállalkozás volt 2017 őszén az *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa* című konferencia és a *Fénykeresők. Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában* című kiállítás megrendezése az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztálya és a Magyar Nemzeti Múzeum együttműködésében, a Humboldt Stiftung támogatásával. Ezen eseményekhez és a kiállítás azonos címmel megjelent katalógusához kapcsolódóan jelent meg ez az értékes forráskiadvány.

A kötet szerkesztői harminc, a 18. századi magyarországi tudós társasági mozgalom és szabadkőművesség köréből

válogatott dokumentumot adnak közre teljes egészében vagy rövidítve; közülük nyolcat első ízben. A válogatás alapelve formai tekintetben felettebb rugalmas. A szövegek eredeti terjedelme igen széles skálán helyezhető el, nyilvánosságuk is eltérő; szerepel közöttük levelezés, tervezet, beadvány, szabályzat (szabadkőműves alkotmány), jelentés stb. A rugalmasság érvényesül abban a tekintetben is, hogy a tudós társiasság magyarországi törekvéseinek reprezentálása nem korlátozódik az akadémia- vagy társaság-alapítási próbálkozások bemutatására, hanem kiterjed mindazon „terekre” – intézményi és szervezeti formákra, a gondolatok közlésének, áramlásának, keringésének szó- és írásbeli fórumaira –, amelyek a kortársak felfogása szerint alkalmasak voltak arra, hogy a felvilágosodás filozófiai és irodalmi művekben, tudós értekezésekben rögzített, egymással versengő eszméit további kritikai vizsgálat alá vegyék, és megélt tapasztalattá változtassák. Bár a szabadkőművesség dokumentumai a kötetben önálló szerkezeti egységet alkotnak, előszavában Lengyel Réka hangsúlyozza, hogy ezek „nem különülnek el élesen” (14). Ez nemcsak azért ésszerű, mert a szerzők körében jelentős az átfedés a tudós társaság és akadémia-tervezetekével, hanem azért is, mert – mint a nemzetközi szakirodalomból tudjuk – a szabadkőműves páholyok maguk voltak az erény, a testvériség és a tudomány egységes keretekben, a boldogulás és a jobbitás érdeké-

ben történő művelésének első számú laboratóriumai (vagy legalábbis eszményül választották e szerepet, és törekedtek betöltésére). E szerkesztői döntéseknek köszönhetően a kötet meggyőzően ábrázolja a tudós társiasság céljainak megvalósítására tett 18. századi magyarországi fáradozások kiterjedtségét és sokrétűségét.

Mindezzel a kötet máris jó szolgálatot tett, tágitotta a magyar felvilágosodás-kutatás horizontját: a válogatás és annak eredménye a felvilágosodás egy olyan arcát mutatja meg, amely kiváltképp alkalmas arra, hogy a magyar folyamatokat „beleírassuk” a nemzetközi történetbe az összehangzások és disszonanciák, a párhuzamok és széttartások, a szinkronok és aszinkronok jobb megértése által. Ezzel a válogatás jól illeszkedik a magyar 18. század kutatásának azon áramába, amely a H. Balázs Éva, Kosáry Domokos, Benda Kálmán és mások által fémjelzett nemzedék alapozott meg, s e tekintetben konkrétan a szabadkőművességet illetően kölcsönösen kiegészítik egymást a *Helikon* közelmúltbeli tematikus számával (2016: 4).

A nemzetközi kutatással folytatott párbeszéd lehetőségét egy újabb szerkesztői döntés alapozza meg még szilárdabban. A németül és latinul íródott szövegeket eredeti nyelven, a magyar nyelvűeket pedig angol fordításban közlik, s mindegyikhez egy rövid angol bevezető alkot kontextust. Ismerve a hazai publikálású kiadványok nemzetközi vérkeringésbe történő bekötésének nehézségeit, üdvözlendő, hogy a kötet teljes egészében letölthető a Google Booksról.

A nemzetközi beágyazás és összehasonlítás szempontjából a kötet egyik fontos hozadéka, hogy rávilágít: a reformkori Magyar Tudós Társaság, azaz a Tudományos Akadémia előzményeinek nemcsak

az 1730-as évekre visszamenő időbeli mélysége figyelemre méltó, hanem ezen előzmények folyamatossága – e tekintetben, ahogy az előszó röviden rámutat, az összeállításnak a nevezetes „kontinuitás-vita” szempontjából is van jelentősége – és szélessége is. A felvonultatott szerzők és írások között vannak kézenfekvő szereplők – Bél, Kollár, Bessenyei, Révai, Aranka; a szabadkőműves részben Kazinczy, Berzeviczy, Martinovics – és talán kevésbé megjósolható, de mindenképpen indokolt választások. A recenzió terjedelmi korlátjai nem engednek meg egy bármilyen elnagyolt tartalmi összefoglalót, és ennél talán érdekesebb is, ha azt hangsúlyozom és mutatom be egyetlen példán, hogy az egyes szövegek a válogatás egészének összefüggésében szokatlan kérdések feltevésére adnak alkalmat, és talán újfajta válaszokat ígérnek.

A kötet kitér az akadémia- és tudóstársaság-alapítási kísérletek kudarcaira. Bár egyes társaságok (a Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften a század derekán, majd az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság a századfordulón) ideig-óráig működtek és nyomot is hagytak, a többiek, s főleg az akadémia létrehozásának törekvései rendre meghíúsultak. Forráshiány mellett az előszó ennek okaként az ismerős nemzeti narratívára hivatkozik: a magyar nyelv, tudomány és kultúra felemelésének szorgalmazói között magas volt a protestánsok aránya, így az ügy nem találkozott a katolikus államvezetés támogatásával, s röviddel az után, hogy ezt az akadályt a jozefinus reformok eltávolították vagy leküzdhetővé tették volna, a szándék mind erősebb politikai felhangokkal itatódott át, s ezért ütközött kormányzati ellenállásba. Nem vitás, hogy ez is a korszak

egyik valósága. Ám érdemes meggondolni, hogy bécsi székhelyű osztrák tudományos akadémia sem alakult egészen 1847-ig, s csak a 18. századból több elvetelt kísérletről tudunk, ami önmagában is némileg más megvilágításba helyezi a magyarországi fiaskókat. E bécsi kísérletek egyike (időrendben a negyedik) helyet kapott ebben a kötetben is, ahol azonban több szempontból kakukktojásként vagy ellenpróbaként minősíthetjük szerepét.

Az udvari csillagász és polihisztor Maximilian Hell 1774-es akadémia-tervezetéről van szó (67–75). Ellentétben a kötetben található egyéb tervezetek mindegyikével, ennek a kidolgozására Hell éppenséggel a kormányzattól kapott felkérést, nagyjából fél évvel az után, hogy a jezsuita rend feloszlata (más folyamatokkal és kihívásokkal együttesen) felvetette a Habsburg monarchia-beli tudományos élet teljes újjászervezésének szükségességét. Nem mellékesen Hell maga is (ex)jezsuita volt, amit a kötet sajnos (hasonlóan a kiállítás katalógusához) elmulaszt megemlíteni. Hell e háttérét tekintve – legalábbis a Jézus Társasága *versus* felvilágosodás viszony megszokott képével a fejünkben – különösnek hat a tervezet hangvétele, kifejezőmódja. A volt jezsuita atya anyanyelvi szinten használja a tudós társiasság felvilágosult idiómáját, melyben a tudományos elmesúrlódás – a közös kíváncsiság, a megfigyelés és megismerés közös értékrendje – erőse fonja a személyközi kapcsolatok hálóját, s maga a tudományos haladás is elképzelhetetlen a művelői közötti emberi kötődés cementje nélkül. A *barát*, *barátság* szavak a tudós társaság mibenlétét fejtető három bekezdésben nem kevesebb, mint nyolc alkalommal fordulnak elő: az akadémia „ist eine freundschaftliche

Vereinigung einiger Grundgelehrten ... die durch eine harmonisierende Gemüths Art gleichsam als Freunde sich freywillig zuzammensammeln [sic – feltehetőleg: zuzammensammeln]” (68). Amellett, hogy felidézi a (szerinte és az ideáltípus szerint) hasonló alapon szerveződő londoni és párizsi példákat, Hell az intézményi integritás érdekében is előnyösnek találja, ha a tagság összetételét elsősorban a kölcsönös, „baráti” megbecsülés alakítja – „[d]araus erhellet, warum die Souverainen, die in ihren Staaten eine gelehrte Gesellschaft errichtet, und unter ihren hohen Schutz genohmen, sich selbst ein Gesetz gemacht haben die freye Wahl der Mitglieder nicht zu kräncken [...]” (uo.).

Ehhez érdemes hozzáfűzni, hogy egyes források szerint Hell már egy évtizeddel korábban benyújtott egy akadémia-tervet, amely azért futott zátonyra, mert a kormány beleszólást akart a tagok kinevezésébe, ami a birodalmi csillagász számára elfogadhatatlan volt. Mindez együttesen azonban másról is árulkodik, ha meggondoljuk Hell 1774-es akadémia-tervezetét: az állandó tagok fele hozzá hasonló cipőben járt, azaz a plánum szerzőjének korábbi rendtársa volt. Ennek tükrében a felvilágosult barátság-étosz valójában a jezsuita *esprit de corps* megnyilatkozásának tűnik, a megálmodott akadémia egésze pedig – egyebek mellett – a jezsuita tudomány és tudósok „átmentése” intézményi biztosítékának. Ez nem került el az uralkodó figyelmét sem. A tervezet elutasításának az anyagi háttér rendezetlensége mellett az is nyomós oka volt, hogy Mária Terézia – a Studien-Hof-Commission egy 1775 novemberi feliratának margójára firkált jegyzet tanúsága szerint – úgy vélte, „képzelenség lett volna úgy határoznom, hogy

létrehozok egy *accademie des scienses*-t [sic] 3 ex-jezsuitával és egy kémiaprofesszorral, bármilyen érdeemesek is, ez az egész világ előtt neveltség tárgyává tenne bennünket [...]”.

Ha ezt az epizódot valamivel tágasabb összefüggésbe szeretnénk ágyazni, érdemes a következőket meggondolni. A jezsuita Hell (számos rendtársával egyetemben) a 18. századi *respublica litteraria* tevékeny és kreatív, nagy tiszteletnek örvendő résztvevője volt, aki professzionális módon használta a felvilágosodás kommunikációs infrastruktúráját, művelte annak tudós és kulturális gyakorlatait, s beszélt az ezek leírására és alakítására létrehozott nyelvet. Számos példa van arra, hogy kollegiálisan, „barátilag” együttműködött protestáns tudósokkal. Eközben nemcsak a tolerancia eszméjét utasította el mereven, hanem élesen bírálta a katolicizmuson belüli reformáramlatokat is, a szabadkőművességtől pedig kifejezetten viszolygott (amire, tekintettel az Ignaz von Born vezérelte bécsi szabadkőműves körökből az 1780-as években az ex-jezsuitákat és konkrétan Hell ért támadásokra, volt személyes oka). A saját akadémia-tervének kudarca feletti csalódást alig leplezett féltékenységgé és haraggá érlelte annak a testközeli élménye, hogy a jozefinus évtized közepén a Zur Wahren Eintracht páholy egy ideig afféle igazi akadémia-pótlékként működött. Hol helyezhető hát el a jezsuita rend és tudomány a felvilágosodás térképén? Mi a szerepe a felvilágosodás törésvonalainak alakításában? Mit jelent a Jézus Társasága feloszlata

a felvilágosodás kronológiájára nézve? Úgy vélem, az akadémia-alapítási epizód ilyen, önmagán és talán a magyar, illetve közép-európai felvilágosodáson is túlmutató kérdéseket vet fel. Biztos vagyok benne, hogy a kötetben közölt dokumentumok számos hasonló kérdés megfogalmazását ösztönözhetik.

Végül a Hell-féle akadémia-tervezet kapcsán hadd tegyek néhány – a kötet jelentős érdemeit nem csökkentő – észrevételt az angol fordításokról. E szöveg bevezetőjében olvasható az a tagmondat, amely a kiállítás katalógusában (33) – helyesen – így szerepel: „[Hell] kérte az illeték elengedését” (ti. az akadémia pénzügyi háttéréként számításba vett kalendárium-eladásokra kivetett kincstári illetékét), az idegen nyelvű kötetben azonban így: „he asked to be relieved of responsibility” – azaz kérte a megbízás alóli felmentését, ami nem felel meg a valóságnak. Egyebekben az egyes dokumentumokat bevezető ismertetők és a magyarból fordított források angolsága túlnyomórészt színvonalas, igaz, helyenként túlságosan is nyilvánvalóak a nyelvújítás előtti magyar 21. századi angolra való átültetésének nehézségei, és akad példa helytelen illetve pontatlan, félrevezető megoldásokra is. (100: „The title of the journal [Orpheus] refers to the name that he [Kazinczy] *choosen* [kiemelés K. L.] as a Freemason.” Több helyen (pl. 120) szerepel az „academic plan” szókapcsolat, a kontextusból következtetve az „akadémia-terv[ezet]” megfelelőjeként, holott ebben a formában általánosságban tudományos tervet jelent.

Kontler László

Soltész Márton: Csalog Zsolt

Budapest, Argumentum Kiadó, 2015, 509 l.

A *Csalog Zsolt* című monografikus igényű kötet alighanem különös helyet foglal el napjaink irodalomtörténet-írásában. A hangneme teszi különlegessé. Jómagam mindenesetre még nem olvastam olyan irodalomtörténeti munkát, amelyben a tárgyul választott életmű és a monográfia szerzője ennyire „személyes” kapcsolatban lett volna. Értsük pontosan: Soltész Márton nem ismerhette személyesen Csalog Zsoltot, de életének és munkásságának éveken át tartó tanulmányozása során annyira közel került hozzá, hogy az már (saját megfogalmazásában) „posztumusz barátságunk” is tekinthető.

Önmagában ez a jelenség talán nem tekinthető kivételesnek; ha hosszú ideig egy és ugyanaz a személy érdeklődésünk tárgya, aligha kerülhető el, hogy beférkőzön tudatunk és érzelmeink legbelső zugaiba. Soltész azonban a kötet több írásában *tematizálja* is ezt a kapcsolatot; ezt pedig minden olvasó nyilván máshogyan ítéli meg. Lesznek, akik fölöslegesnek találják majd, mondván, hogy őket Csalog Zsolt érdekli, az irodalomtörténet-és-filológus hozzá való viszonya ellenben egyáltalán nem.

Ami engem illet: nem zavart ez a szorosan személyes kapcsolat, inkább üdítőnek találtam, mert oldja a nehézkes értekező stílust, amely számos hasonló vállalkozást jellemez. Másfelől nyilvánvalóan látszik, hogy valamilyen személyesség és szubjektív viszonyulás még a legtárgyilagósbab hangvételre törekvő irodalomtörténetésben is kialakul, igyekezzék bár a háttérbe szorítani. Soltész egyáltalán nem törekedett erre; ugyanakkor bizvást

elmondhatjuk, hogy a személyes érintettség egyáltalán nem ment a filológiai alapotosság és a körültekintő szövegelemzés rovására. Ebben az esetben pedig miért lenne baj, ha a szerző nem játszik robotot, hanem maga is belép a képbe a hőse mellé – ha csak a háttérben is?

A könyv több, igen eltérő funkciójú részből áll. Ez főleg annak a következménye, hogy alapját Soltész Márton doktori disszertációja képezi, amely végül egy olyan szövegegyüttesben landol, amelynek szerkezetét szerzője maga hasonlítja *patchwork*khöz, vagy „rongyszőnyeghez”. Egy pillanatig sem habozik elmagyarázni az olvasónak, hogy mi teszi rendhagyóvá a munkáját: „a látásmód szemtelen különöcsége”, továbbá a sorait átható „patetikus cinizmus, amely nem átalija egy síkra emelni az olvasói tapasztalat írásos lenyomatát a nagybecsű tudományos habveréssel, s végül mindezt még az esszéprózával is megkísérli összeházásítani”. A „patetikus cinizmus” oximoronját talán úgy kell értenünk, hogy míg a tárgyalt életművel kapcsolatos viszonyát néhol pátosszá emelkedő érzelmek jellemzik, az irodalomtudományos diskurzussal nem ilyen elkötelezett, sőt erősen csúfondáros a viszonya. Szerinte ugyanis a nem szakmabeli olvasókat már régen elriasztotta a tudomány „azzal a fasisztoid okoskodással, amelyet az utóbbi évtizedekben az irodalomértésből csináltunk” (5). Ezt a jelzős szerkezetet nehezen tudom értelmezni (egy-két példát szívesen láttam volna...); Soltész talán a szakzsargon elburjánzására, a szakirodalmi idézetek lakikusok számára nehezen követhető meg-

sokasodására, szofisztikált módszertani elvek gépies alkalmazására gondolt. Ha így van, részben egyetértek vele, annak ellenére, hogy az ilyesmit még nem nevezném „fasisztoidnak”. Lehet, hogy igazsága van Soltész Mártonnak abban, hogy a realizmus, a szociográfia, a tényirodalom „felettből obskúrus műszavak”; ám ez esetben sem feltétlenül az a megoldás, hogy elvetjük ezeket. Szerzőnk maga sem ezt teszi, hanem (nagyon helyesen) próbálja pontosabbá tenni az értelmüket, történelmi múltjuk figyelembevételével saját céljaira alkalmassá tenni őket.

Mindenek azért van kiemelt jelentősége a könyvben, mert Soltész azt kívánja világossá tenni, hogy miért a műfajelméleti szempontot részesítette előnyben a lehetséges megközelítésmódok közül. Célkitűzése egyszerre „legitimációs és marketingcélú”, állítja. Amellett akar érvelni, hogy a *Parasztregény*, amelyet az életmű csúcspontjának tekint, valóban regény, s hogy a többi Csalog-mű a „magnum opushoz” viszonyítva helyezhető el műfajelméletileg. Ezt a koncepciót teljesen jogosnak és épkezlábnak tartom. Nem nagyon értem ellenben, hogy miért kellene ezt a célkitűzést „a magyar irodalomtörténeti és -elméleti gondolkodás provincializmusából” levezetni. Megkockáztatom, hogy a műfajelméleti megfontolások a világ bármelyik pontján fontos szerepet játszanak, továbbá azt is, hogy a műfaji besorolás és az adott mű esztétikai értékéről alkotott álláspont óhatatlanul összefügg egymással, és ez egyáltalán nem magyar sajátosság. Természetesen nem olyan karikatúrisztikus módon, ahogy azt Soltész érzékelteti (ha valami nem felel meg egy műfaji kategória állítólagos kritériumainak, akkor az csak rossz mű lehet). Később, a *Parasztregény*

ről írott okos fejtegetések során maga mutatja meg, hogy a regény műfajához való viszony meghatározása mennyire fontos volt Csalog számára is, s hogy a mű eredetiségét és sajátos értékeit nem lehet ennek a szempontnak a kikapcsolásával megragadni.

Sajátos terminusokat is bevezet; ilyen a *fonolexéma* és a *filolexéma* fogalma, leegyszerűsítve: az elhangzó és a lejegyzett szó közötti viszony, vagyis a dokumentarizmus kérdése. Ez a problematika éppen Csalog esetében megkerülhetetlen, még akkor is, ha ma már talán nem szükséges annyira bizonygatni, hogy az *M. Lajos, 42 éves szerzője* nem „lejegyző”, hanem vérbeli író volt. Egyetérthetünk Soltésszal abban, hogy Csalog „nyelvképző”, „nyelverterető” volt, s hogy a magnón rögzített beszéd (s vele együtt a beszélgetőpartner élete) nyersanyag volt számára, „amelyet egy új, egyedi sorsvízió” szolgálatába állított. Mindazonáltal a monográfia mindvégig arra törekszik, hogy ennek a sajátos műfajnak, a „dokumentumprózának” a specifikumait hangsúlyozza a hagyományos fikcionális prózaíráshoz képest, ezzel egyidejűleg pedig azt is, hogy Csalognak ezek a művei a szépirodalom területén belül maradnak. Mégpedig azért, mert Soltész szerint egy ősi irodalmi kategória, a *vallo-más* határozza meg az így létrejött szövegeket. S ezt nem úgy kell értenünk, hogy az interjúalany beszédének alapján az író „vall” önmagáról. A doku-portré szerzője egyszerre biztosítja a beszélő számára a monologizálás lehetőségét, valamint azt is, hogy az élőszóból művészi értelemben vett próza jön majd létre. Ez utóbbi vállalkozás sikere pedig már egyedül az ő felelősége.

Soltész Márton könyvének első része egy érdekes módon angol címmel ellátott életrajzi tanulmányt tartalmaz (*The Two*

Lives of a Hero, Joyce-ra utalva) amelyet magának a doktori értekezésnek a szövege követ: *A BRG-től a regényig. Csalog Zsolt prózapoétikájának (műfaj)elmélet kérdései*. A kettő egy *Személyes sorok* című „paszszázs” hivatott összekötni.

A három szöveget magában foglaló, s egyben a könyv kétharmadát kitevő rész *[A] regény körül* címet viseli, ami arra utal, hogy a szerző a teleológia ódiomát vállalva van nem csupán a szociográfus-író tevékenységének, hanem „hőse” egész életének a regény megszületését helyezi a középpontjába.

A biográfikus rész élvezetes stílusban íródott, minden lényeges részletre kiterjedő elbeszélés, amely úgy tartja össze a különféle szálakat, hogy végig érezzük mögötte a „cél”: a hősnak íróvá *kell* válnia. Ez nem könnyű feladat, hiszen Csalog Zsolt élettörténetét egzisztenciális és személyes értelemben is hullámhegyek és hullámvölgyek tagolták – talán szélsőségesebben, mint az átlagemberét. A „két élet” arra a cezúrára utal, amikor Csalog úgy dönt, hogy szakít az őt 1956-os szereplése okán évek óta zsaroló belügyi szervekkel, elismerve, hogy „a Magyar Népköztársaság ellensége”. Ekkor válik véglegessé az „örök-ellenzéki attitűd”, amelyhez azután élete végéig hű maradt. A dátum is jelentőségteljes: 1968 tavaszáról van szó. Az olvasóban persze felmerül a kérdés, hogy a „szervek” miért engedték ki ilyen könnyen a karmukból Csalogot, méghozzá úgy, hogy ennek a szakításnak a biográfus szerint sem volt kihatása egzisztenciális lehetőségeire a későbbiek során. Erre talán azért nem tér ki Soltész, mert egyéb dokumentumok híján csupán találgatásokra hagyatkozhatna. A „második élet” menetét az irodalomhoz való közeledés határozza meg, még akkor is,

ha az 1970-es évek elején válik igazi szociológussá, Kemény István cigánykutatói programjában sajátítva el új szakmájának mesterfogásait. A paraszti világ már jóval korábban is vonzotta. Soltész Márton szerint az 1960-as évek közepén hatása alá vonta a mitologikus parasztábrázolás (Giono, Rolland vagy Reymont műveire kell gondolnunk), amiből azután *A boldog ember* Móricza vezette ki.

A monográfia érdekes összefüggést mutat fel a magánéleti válságokból adódó döntések és „az életmű legfontosabb eszmei-poétikai fölismerése” között. Amikor „esztétikai-sorstörténeti példázatában a *mondott igazsága* helyére a *mondó hitelességét* állítja”, doku-portréinak is kijelöl egy irányt. Arról van szó, hogy ebben a sajátos portréműfajban nem az a legfontosabb, hogy a beszélő által elmondottak megfelelnek-e valamilyen „valóságreferenciának”, hanem az, hogy a beszélő viselkedésének (Soltész szavával) van-e *történeti legitimitása*, vagyis hiteles és érvényes-e (nyelvileg is). Márpedig ez a szerző szerint sajátosan irodalmi probléma. Ez az „elemi” érdeklődési irány lenne tehát az a terület, ahol az életrajz és az alkotói tevékenység szerves kapcsolatot alkotna egymással. Mindez természetesen nem bizonyítható, de meggyőző érvek hozhatók fel amellet, hogy Csalog a hozzá legközelebb álló személyek hitelességét ugyanolyan kritériumok alapján közelítette meg, mint azokét, akikkel portré-beszélgetéseket kezdeményezett. Ez derül ki az 1970-es években kialakuló új és meghatározó író-barátságok történetéből is.

Ezek a barátságok (például Petrié, Lengyelé) nem a „népi” írók köréből jöttek, s ez egyáltalán nem véletlen. Soltész egy Csalog-nyilatkozat nyomán érzékenyen elemzi, hogy milyen nézőpont-kü-

lönbségek döntötték el azt, hogy a népi-ek sosem érezték maguk közül valónak ezt a „falukutatót”. Csalog nem a faluról elszármazott, majd értelmiségiként viz-szatért író beszédhelyzetét választja, ha-nem (mindenekelőtt a *Parasztregényben*) egy parasztasszonyt beszéltet. Eszter néni azonban – már csak az elvégzett három és fél polgári miatt is – szintén egy bi-zonyos distanciával viszonyul a paraszti életformához, miközben teljes mértékben „maradt parasztnak”. Csalog pedig felis-meri az ebben a problematikus identitás-ban rejlő narratív lehetőségeket: a *regény* lehetőségét. Soltész hangsúlyozza, hogy egy „valódi” vagyis önmaga helyzetével teljes mértékben azonosuló paraszt nem „írhat” parasztregényt, még olyan átté-tesen sem, ahogyan végül is Csalog és Eszter néni társszerzőkké váltak. Egy láb-jegyzetben ezt olvassuk: „Identitásválsá-ga csak az adatközlőnek van (hiszen neki van énje és pszichéje); a hősnek csupán története és alanyisága van. Így a regény-beli Eszter néni [...] egyedül a történetével azonos.” (87.) Meg kellene tehát különböz-tetnünk Eszter nénit mint adatközlőt és mint a *Parasztregény* hőst. Az igény (a va-lóságreferencia félretolása) érthető; mégis kérdéses ennek a megkülönböztetésnek az operatív értéke, hiszen a hős történeté-nek nagyon is része lehet az identitásvál-ság is. Abban viszont valószínűleg igaza van az elemzőnek, hogy Eszter esetében túlzás lenne identitásválságról beszélni; olyasvalakiról van szó, aki tudatosan vál-lalja a személyiségében rejlő kettősséget.

Bármilyen tragikus is, ennek az élet-nek a zaklatottságából szinte következett az, hogy hiába jött az amerikai út Soros ösztöndíjának jóvoltából, hiába érkezett el a rendszerváltás (amely nem kevés újabb csalódást hozott), hiába találták meg új

szerelmek, Csalog nem érhetett „révbe”, bármit is jelentett volna ez. A *Parasztregény* második kiadásában azt írta Eszter néni-ről, hogy „[É]lete nagy csődélményét nem tudhatta már harmóniává fogalmazni”. Ugyanez elmondható róla magáról is – bár az életrajzi rész elolvasása után nehéz azt gondolni, hogy hitt még egy ilyesfajta har-mónia lehetőségében. Az írás által megte-remthető valamiféle harmóniában talán igen. Soltész munkájának disszertatív része annak a tisztázására irányul, amit maga is „igen problematikus jelenségnek” nevez: Csalog Zsolt írásművészetére. Alap-kérdése az, hogy miképpen jönnek létre az úgynevezett „doku-portrék”, vagyis „a fonolexémának narratív hangot köl-csönző prozopopeikus, mediátori szerep” (157) miképpen válik szépirodalmi tevé-kenységgé, vagyis: hogyan lesz a narratív hangkölcsonzésből portré? Erre a kérdés-re műfajelméleti és történeti áttekintéssel kíván válaszolni, folyamatosan figyelembe véve a kérdező-kérdezett viszonyból adódó modalitásokat, így például azt, hogy a kér-dező elvárásai deformálhatják a válaszo-kat. Ezúttal is a *Parasztregényre* fókuszál az elemző, hiszen ebben a műben élesedik ki a leginkább az a kérdés, kié valójában a narratív identitás? A kettős elbeszélő funk-cióról elmélkedve arra a következtetésre jut, hogy a narratív identitás megköti és félrevezető fogalom (ami talán egy ki-csit elhamarkodott állítás). Ám a helyette ajánlott „diszkurzív alanyiság” elfogadha-tó, hiszen ebben a regényben egyidejűleg ketten keresik a saját nyelvüket. Szép az a konklúzió, amelyre a szakirodalom teljes és alapos feltérképezése után jut, nevezetesen, hogy Csalogban egy sohasem-volt műfaj megteremtésének vágya munkált. Ahogy írja, „a *Parasztregény* regény voltá-ban is parasztregény (annak ellenére, vagy

talán éppen azért, mert ez a műfaj sosem létezett). (178.)

Csalog Zsoltot ugyanis a látszat ellenére nem a valóság dokumentációja izgatta Soltész szerint, hanem „a kisebb-nagyobb epikus formák alkalmazásának alternatívái”; számára „a dokumentum – a szó »életvilágbeli valóság« – értelmében – csupán az alapanyag, s nem az eredmény” (186). Elemzéseiben a monográfia szerzője ahhoz segít hozzá bennünket, hogy megértsük azt az összetett viszonyt, amely az író a referenciális valósághoz fűzte, illetve ennek a viszonynak az évtizedeken át tartó alakulását. Csalog az első kötetéhez például még nem használt magnót, de az „élőbeszéd faktúráját” akarta visszaadni. Ez annyira sikerült, hogy sokan eredeti hangos riportnak vélték, és mint ilyet szerették volna felhasználni. De hosszú út vezet még addig, amíg kialakul a csalogi „doku-portré” műfaja.

Itt jegyezném meg, hogy Soltész nem követi el azt a hibát, amit gyakran tapasztalunk a monográfia-szerzőknél: nem válik apologetikussá. A *Temető, ősszel* kötet kapcsán például erősen kritikus az álláspontja (hibrid formációknak, portrétöredékként olvasható novelláknak tartja ezeket az írásokat). A *Kilenc cigány* éppen műfaj-szempontról okozott kavargást; nevezik interjúnak, riportnak, novellának, regénynek, portrénak, szociográfiának. Igazából azonban „nyolc teljes életmondást jelentő portré-kisregényt, egy doku-novellát és egy – műfaji fikció és szociológiai valóság síkjait egymásba játszó – pseudo-levelet tartalmaz” (204). Konklúziója az, hogy Csalog doku-fogalma „olyan műfajetikai makrokategória, amely – mint minden műalkotás – egyedül a szuverén művészi igazság valóságinstanciájára tart(hat) igényt” (206). A dokumentarizmust tehát

legfeljebb a szemlélet szintjén vállalná, s inkább *szépirásról* beszélne. A doku nem azonos a dokumentummal, amennyiben ez utóbbit a „valóságtükrözés” mechanikus eszközének tekintjük. Idáig egyetértethetünk a szerzővel. A „szuverén művészi igazság valóságinstanciája” azonban meglehetősen elmosódó kifejezés, amelynek csak az intenciója világos. Annyit jelenthet (legalábbis értelmezésemben), hogy a dokumentum akkor nyeri el a doku-létmódot, ha létrejön egy olyan műalkotás, amelynek érvényességéért önmaga, s nem pedig valamilyen „objektív” referencialitás szavatol. Magyarul, ha jó mű születik, amiről viszont csak a konkrét elemzés szintjén lehetséges számot adni.

Soltész, mintegy menet közben, recepciótörténetet is ír. Nagyon érdekes például „az első vegytiszta kisregénykötet”, *A tengert akartam látni* fogadtatása. Az 1980-as nyolcvanas évek eleje kritikátörténeti szempontból a közvetlen ideológiai és életvilágbeli valóságreferenciák, illetve a „korszerűbb, a műalkotás poétikai megalkotottságának sikerességére koncentrálo kétféle kritikai iskola együttes jelenlétének utolsó összefüggő időszaka ez” – állapítja meg (207). Mindenesetre Csalog műhelyében fokozatosan érlelődik a fikciós regény, miközben ragaszkodik a szóbeliséget „megszüntetve megőrző” doku-jelleghöz, amelynek az a kritériuma, hogy a mondó hitelesége és a mondott igazsága között „szerves kötés” jöjjön létre. (Ezzel a kifejezéssel ugyanaz a probléma, mint a művészi igazság „valóságinstanciájával”. Talán nem olyan „fasisztoid” kifejezés, mint néhány divatos elmélet terminus, de meglehetősen bizonytalan értelmű...) Mindenesetre nyilvánvalóan igaz van Soltésznek abban, hogy a *Krisztina* című posztumusz regény nélkülözi a hitelességet és az igazságot egyaránt.

A második rész, *A szöveg közelében* ve-
gyes műfajú írásokat tartalmaz. Kitűnő
filológiai és értelmező munka a „beveze-
tés” a *Gézám!* című elbeszélés olvasásába,
amelyet itt olvashatunk először megfelelő
szöveggondozással és kommentárral el-
látva. Fontos ecsetvonás Csalog portré-
jához, tekintve a benne megnyilvánuló
autoreflexív önéletrajziséget. Érdekes do-
kumentum barátja, Lengyel Péter *Cserép-
törés* című regényéhez készített vitaindít-
ója. Ez utóbbi író a kötet borítóján szóvá
teszi, hogy az egyik dokumentum kom-
mentárjában Soltész Csirkát és Csalogot
állítja párhuzamba egymással, s hogy
ezzel mélységesen nem ért egyet. Csatlakozom ehhez az egyet-nem értéshez, mint
ahogy a Tar Sándorról írott sorai egy ré-
szét sem tudom elfogadni. Soltész egyrészt
Tar „klausztrófób novella-ontológiájáról”
beszél, szemben Csalog portrévilágának
nyitottságával és szabadságával. Ez vala-
miféle esztétikai megkülönböztetés, vagy
értékítélet lenne? Mert annak aligha felel
meg; az a megfogalmazás is eléggé furcsa,
hogy a demokratikus ellenzék *ugyanúgy*
a saját céljaira akarta felhasználni Tart,
mint az állambiztonság. Tényleg? Ugyan-
úgy?

Ezek azonban apróságok, amelyek nem
csökkentik a munka érdemeit. A harmadik

részben Soltész Márton újra a *Parasztregény*
értelmezéséhez járul hozzá néhány fontos
javaslattal. Visszatér ahhoz a (legalábbis
részben az igazságnak nyilván megfelelő)
feltételezéséhez, amelynek jegyében a kri-
tika ezt a művet jobbára a műfajideológiai
prekonceptiók felől ítélte meg. Nem tulajdo-
nítottak kellő jelentőséget az implikált szer-
ző egyre erősebb jelenlétének az egymást
követő kiadásokban; ezért azután az is elsi-
kadt, hogy a Csalog által beiktatott utószó
„nem pusztán magyarázó-referencializáló
funkciójú”. Rávilágít az „elsődleges” és az
„egyedüli” szerző közötti különbségtétel
lehetőségére (az előbb Eszter néni, az utób-
bi maga Csalog Zsolt). Végül egy külföldi
kollégához intézett levelében ismét körül-
járja a lejegyzett szó és a „faktikus anya-
gon serkent” műalkotás viszonyának ösz-
szetevőit, valamint ennek a viszonynak a
dinamikáját. Végül pedig megfogalmazza
a saját szakmai hitvallását is, szép lezárását
nyújtva a kötet értelmező részének. Az iga-
zi lezárás azonban a negyedik rész, amely
címének megfelelően valóban „a könyvtár-
ban” készült. Ez nem más, mint Csalog Zsolt
hagyatékának „végleges naplója” – gondos,
precíz filológiai teljesítmény. Nagy segítség
a jövő kutatóinak.

Angyalosi Gergely